

Memlûklerde Mezâlim Mahkemeleri, Hukuk ve Adliye Teşkilâtı

Adnan Kara¹

Özet

İnsanlar arasındaki hak ihlalleri ve anlaşmazlıkları, Kur'an ve sünnette göre, başka bir ifadeyle şer'i hükümlere göre çözüme kavuşturma şeklinde tanımlanan yargı sorumluluğu, hilâfet makamına ya da devlet bürokrasisinin başı olan sultâna ait en önemli görevlerdendir. İlk zamanlarda Hz. Peygamberin bizzat uhdesinde yürüttüğü *kazâ* olarak bilinen yargı görevini, daha sonra liyakatli olanlara devrettiği ve Râşit Halifeler döneminde bu yetkinin valilere devredildiği ya da çeşitli eyalet merkezlerine hâkimler tayin edildiği bilinmektedir. Emevîler, Abbâsîler, Selçuklular, Fâtımîler, Eyyübîler ve Memlûkler döneminde ise yargının kurumsallaşarak gittikçe geliştiği anlaşılmaktadır. Hz. Ömer döneminden itibaren varlığı bilinen; özellikle üst düzey bürokratların görevden azledilme davaları ile vali ve komutan gibi etkili ve yetkili kimseler hakkında açılan davalara bakan ancak haftanın belli günlerinde halkın şikâyetlerinin de dinlenerek çözüme kavuşturulduğu *Mezâlim Mahkemeleri*, Memlûklerin de benimseyerek devam ettirdikleri bir uygulamadır. Sultânın ya da nâibinin bizzat başkanlık ettiği mezâlim oturumlarında adalet dağıtma işinin siyasi bir yönünün olduğu da kuşkusuzdur.

Memlûk Devleti'nde yaşayan toplum; Araplar, Türkler, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Tatarlar'dan oluştuğundan çok hukuklu sistem kaçınılmazdı. Memlûkler döneminde her inanç grubunun hatta her mezhep grubunun, kendi hukukuna göre yaşamını sürdürebildiği, inanç ve mezhep farklılıkları yanında etnik farklılık, örf, âdet ve kültürel farklılıkların da mevcut hukuk sisteminin koruması altında olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Memlûkler, mezâlim, hukuk, kazâ, dâru'l-adl

Mezalim Courts, Law and Courthouse Organization in The Mamluks State

Abstract

The judicial responsibility which can be defined as the settlement of rights violations and disputes among people according to the Qur'an and the Sunna, or, in other words, according to the shar'i provisions, is the most important task of the caliph authority or the sultan, the head of state bureaucracy. Although the Proph-

1 Dr., Fakülte Sekreteri, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, e-mail: adnannkara@gmail.com

et Mohammad carried over the duty of jurisdiction, known as *kaza*, by himself in early periods of Islam, this duty was handed over to the qualified individuals later on. Further, it is known that during the period of Rashid Caliphs and this authority was assigned to the governors and judges who were appointed to various provincial centers. *Mezâlim courts*, being known from the time of Caliph Omar, proceeded not only important cases such as removal cases of high-ranking bureaucrats or the cases of powerful and authorized persons (e.g., governors or commanders) but also the complaints of ordinary persons on certain days of the week. This practice was adopted and continued by Mamluks, as well. Undoubtedly, dispensing justice in mezâlim sessions headed by sultan himself or its regent (nâibu's-sultan) had some political implications.

Legal pluralism was a necessity for Mamluk State since the society consisted of Arabs, Turks, Jews, Christians and Tatars and it could be understood that members of each religious group or even sects could live in accordance with their own laws. Moreover, differences in ethnicity, customs and culture as well as religious and sectarian differences were protected by the legal system.

Keywords: Mamluks, mezâlim, law, kaza, dar al-'adl

Giriş

İslâm toplumunda öteden beri yargı erkine *kazâ* denilmektedir. İnsanlar arasındaki hak ihlalleri ve anlaşmazlıkları, Kur'ân ve Sünnete göre, başka bir ifadeyle şer'i hükümlere göre çözüme kavuşturma şeklinde tanımlanan yargı sorumluluğu, hilâfet makamına ya da devlet bürokrasisinin başı olan sultâna ait en önemli görevlerdendir.² Ortaçağ İslâm devletlerinde adalet ve hukuk sisteminin işleyişine bakıldığında, Hz. Peygamber devri uygulamalarının örnek alınarak geliştirildiği söylenebilir. Hz. Peygamber genellikle mescidin bir köşesini davalara bakmak için kullanmış hatta duruşmaları burada icra etmiştir.³ Ancak onun çarşıda, pazarda, savaşta vb. hemen her yerde belli bir saat ayırmaksızın davalara baktığı da oluyordu. Hz. Peygamber ilk zamanlarda davaların tamamına kendisi bakarken zamanla adlî işlemlerin çoğalması sebebiyle yetkili hâkimler tayin ederek kendisi temyiz ya da onay makamı görevini üstlenmiştir.⁴

2 Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, I-II, Konya 1989, I, 220-221; Arzu Özcan, *Memlûkler Devletinde Merkez Teşkilâtı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2006, s. 57.

3 Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, I, 221. Hz. Muhammed'e peygamberlik verilmeden önce cahiliye döneminde Mekke'de benzer bir faaliyetin olduğu, hatta *Hilfu'l-Fudûl* adıyla bir cemiyetin kurulduğu ve Hz. Peygamber'in yirmi beş yaşlarında iken bu cemiyetin içinde yer aldığı bilinmektedir. Yine Fars meliklerinin benzer bir uygulamayla oturumlar düzenledikleri de söylenir. Bkz. en-Nüveyri, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Abûlvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kuraşî (733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, I-XXXIII, tah. Müfid Kümeyha, Abdülmecid Terhîni vd., Beyrût 1424/2004, VI, 25-26.

4 Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, I, 221. Onun atadığı hâkimler arasında Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Muaz b. Cebel, Hz. Abdullâh b. Mes'ûd, Hz. Ubey b. Ka'b, Hz. Zeyd b. Sâbit, Hz. Ebû Mûsâ el-Eş'ari, Hz. Ukbe b. Amir, Hz. Huzeyfe b. Yemân gibi sahâbenin ileri gelenleri bulunmaktadır. Bkz. İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara 1985, s. 42; İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2014, s. 102; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 182.

Hız. Ebû Bekir zamanında, Hız. Ömer'in yargının başında olduğunu; Hız. Ömer'in hilafetinde ise Medine, Mısır, Suriye ve Irak gibi şehir merkezlerine hâkimler tayin edildiği görülmektedir.⁵ Emevîler'de hukuk ve adalet işleri kadılık, *hisbe* teşkilatı ve mezâlim mahkemeleri⁶ adlı bürokratik birimlerce yürütülüyordu. Hız. Ebû Bekir döneminde olduğu gibi Muâviye yargı yetkisini atadığı bir yargıca devretmiş aynı şekilde valiler de bu yetkilerini görevlendirdikleri yargıçlara devretmişlerdi. Abbasîler devrinde farklı olarak yargıçların sayısı arttırılmış beraberinde *kâdî'l-kudât*'lık adıyla adalet bürokrasisinin başı sayılabilecek bir makam ihdas edilmiştir.⁷ Emevîler ve Abbâsîler devrinde adalet işleri *Dâru'l-adl* denilen merkezlerde görülmeye başlanmıştır. Bu işlerin görülmesi için gerek devlet merkezlerinde gerekse eyaletlerde olsun, genellikle saray müstemilâtı içinde bir yerin tahsis edildiği anlaşılmaktadır.⁸ Yine Selçuklular ve Eyyübîler devrinde de *Dâru'l-adl* adıyla ayrılmış mekânlarda adalet iş ve işlemlerinin gerçekleştirildiği bilinmektedir. Ayrıca sultanların bizzat katılarak halkın şikâyetlerini dinleyip karara bağladığı mezâlim oturumlarının da bir gelenek olarak devam ettirildiği belirtilmelidir.⁹ Aynı şekilde bu geleneğin Memlûkler'le birlikte de devam ettirildiği görülmektedir.¹⁰ Memlûkler devrinde yeniden ihdâs edilen *kazaskerlik* makamı ile daha da gelişkin bir yapıya dönüşen adalet ve yargı teşkilâtının genel anlamda bu minval üzere devam ettiği anlaşılmaktadır.

A. Memlûkler'de Mezâlim Mahkemeleri

Hız. Ömer zamanında kurulan ve Abbâsîler devrinde teşkilâtlı bir kuruma dönüştürülen mezâlim mahkemeleri, günümüzdeki Anayasa Mahkemesi, temyiz ve istinaf mahkemeleri veya istisnâî mahkemeler fonksiyonu icra eden ve özellikle üst düzey devlet adamlarının atama ve görevden el çekirme davaları ile vali ve komutan gibi etkili şahsiyetler hakkında açılan davalara bakan adli bir kurumdur.¹¹ Adalet bürokrasisi içinde önemli yeri bulunan Mezâlim Mahkemeleri'nin

5 Kayaoğlu, *İslâm Kurumları*, s. 2; Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, I, 221; Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi-İlk Dönem-*, Ankara 2011, s. 482-483; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 182; Hayati Ülkü, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Tarihi*, I-IV, ty, II, 383.

6 Bu mahkemeler hakkında yeri geldiğinde bilgi verilecektir.

7 Kayaoğlu, *İslâm Kurumları*, s. 41; Claude Cahen, *İslamiyet I Doğuştan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, çev. Esat Nermi Erendor, Ankara 2000, s. 103; Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, I, 222; Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyeti*, s. 102-104.

8 En-Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, VI, 227-228.

9 Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, I, 223; Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 226-227; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 183. İlk defa ayrı bir bina olarak bahsi geçen mezâlim mahkemelerine tahsisli dâru'l-adl binası inşa edilmişti. Memlûkler'de ilk defa ayrı bir bina inşa eden ise Sultan Baybars (1260-1277)'tir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988, s. 373; Ülkü, *İslâm Tarihi*, II, 385. Kâhire'deki Kal'atu'l-cebel'de ise mezâlim oturumlarının yapıldığı eyvânı ilk inşa eden en-Nâsır Muhammed Kalâvûn'du. O da bu eyvâna dâru'l-adl adını vermişti. Bkz. el-Ömerî, Ahmed b. Yahyâ b. Fadlullâh (749/1349), *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, I-XXVII, tah. Kâmil Selmân el-Cubûri-Mehdi en-Necm, Beyrût 2010, III, 292.

10 İbn Tağrıberdi, Cemâlüddin Ebu'l-Mehâsin Yûsuf (874/1470), *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, I-XVI, tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrût 1413/1992, VII, 146.

11 Saîd Abdülfettâh Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikü fi Mısır ve's-Şâm*, Kâhire 1976, s. 380; Cahen, *İslamiyet*, s. 105; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyetleri ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 2011, s. 206; Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, I, 223; Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s. 483; Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyeti*, s. 103; İsmail Yiğit,

icra ettiği işlevi bakımından ombudsmanlık ya da Devlet Denetleme Kurumu ve Yüce Divân gibi çalıştığı, hatta Osmanlı döneminde Şeyhülislâmlık kurumunun işlevine benzer bir görevi icra ettiği de söylenebilir.¹²

Daha ziyade haksızlıkların önlenmesi amacıyla gerçekleştirilen bu mahkemelere halife, sultân ya da onlar adına üst düzey yargıçlar başkanlık yapmaktaydı. Merkez ve taşra teşkilatlarında oluşturulabilen bu mahkeme, siyasi, hukuki, iktisadi, idarî ve adli yargı alanlarında iktidarın en üst yönetim kadrosunun katılımıyla heyet halinde görev yapan bir devlet organıydı. Bu mahkeme'ye sultân ya da vekili başkanlık edebilirdi. Sultânın başkanlık ettiği mezâlim oturumlarında neredeyse devlet erkânı tamamen orada bulunurdu. Memlûk Devleti'nde Mısır'da olduğu gibi bu mahkemeden biri de Dımaşk'ta bulunmaktaydı. Sultân yoksa yerine nâibussaltana başkanlık eder ve haftada iki defa Dâru'l-adl/Adalet Sarayı denilen yerde toplanırdı.¹³

Memlûkler devrinde ilk defa Sultân Aybek (648-655/1250-1257) zamanında 648/1250'de Mısır'daki Sâlihiyye Medresesi'nde yapılan mezâlim oturumları, Sultân Baybars (658-676/1260-1277) döneminde dâru'l-adl'in inşasıyla birlikte Pazartesi ve Perşembe olmak üzere haftada iki defa yeni yerinde gerçekleştirilmeye başlanmıştı. Sultân en-Nâsır Muhammed Kalâvûn (üçüncü saltanat dönemi: 710-742/1310-1341) da aynı şekilde her pazartesi ve perşembe günleri olmak üzere kurduğu halk meclislerinde vatandaşlarının sorunlarını ve şikâyetlerini dinler ve yazılı olarak dilekçelerini kabul ederdi. Bu kabul günlerinde dört büyük mezhebin kadıları da sol tarafında bulunurdu. Böylece adaletin hızlı ve etkin bir

“Memlûkler”, *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 94; Kâzım Yaşar Kopruman, “Memlûklerde İnsani Değerler ve Hukuka Saygı”, *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Ankara 2005, s. 323-324. Mâverdi ve Ferrâ, mezâlim mahkemelerinin görev ve sorumluluklarını şöyle özetlemişlerdi: Halka sert davranıp hak ve adâletten sapan zâlim idareciler hakkındaki şikâyetleri inceleyerek sonuçlandırmak, maliye memurlarının görevleri esnasında yaptıkları haksızlıkları gidermek, divân kâtiplerini denetlemek, devlet görevlilerinin aylıklarının eksiksiz ödenmesini sağlamak ya da gecikmeleri inceleyerek sonuçlandırmak, yöneticilerin ya da güçlülerin gasp ettiği mallarla ilgili şikâyetleri dinleyerek haksızlığı önlemek, mahkeme kadılarının verdiği kararları uygulamak, özel ve kamu vakıflarını denetlemek, hâc ibâdeti ile cihâd ve cuma-bayram namazlarının yapılıp yapılmadığını denetlemek, mâliye bürokratlarından muhtesibin yerine getiremediği kararların uygulanmasını sağlamak ve normal adli ihtilaflara bakmak gibi görevlerdir. Bkz. Kazıcı, *İslam Medeniyetleri*, s. 207, 211-213; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 192. Vecdi Akyüz, “Müslüman Türk Devletlerinde Divân-ı Mezâlim Kurumu”, *Türkler*, Ankara 2002, V, 218.

12 Bkz. Bilâl Eryılmaz, *Bürokrasi ve Siyaset Bürokratik Devletten Etkin Yönetime*, İstanbul 2008, s. 197, 198, 201.

13 el-Kalkaşendi, eş-Şeyh Ebü'l-Abbâs Ahmed (821/1418), *Kitâbü Subhi'l-A'sâ*, Kâhire 1331-1340/1913-1922, IV, 44-45; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 380; İsmail Yiğit, *Siyâsi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi Memlûkler (648-923/1250-1517)*, İstanbul 1991, s. 202; Yiğit, “Memlûkler”, XXIX, 94; Kopruman, “Memlûklerde İnsani Değerler ve Hukuka Saygı”, s. 324. Selçuklu Sultânları da haftada iki gün halkın şikâyetlerini dinler ve çözüme kavuştururdu. Yine İbn Kesir'in, İbnü'l-Esir'den naklettiğine göre Eyyûbi hükümdarı Nüreddin Mahmûd Zengî (541-569/1146-1174), haftada en az iki, bazen dört ya da beş kere bu mezâlim mahkemelerinde bizzat bulunur şikâyetleri dinler ve çözüme kavuştururdu. Bkz. İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer (774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XXI, tah. Abdullâh b. Abdü'l-Muh-sin et-Türkî, Cize 1997-1999, XVI, 484-485; İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddin Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim eş-Şeybâni el-Cezerî (630/1233), *el-Kâmil fi't-Târih, İslâm Tarihi*, çev. A. Ağırakça-A. Özaydın, İstanbul 1985-1987, XI, 323; Kazıcı, *İslam Medeniyetleri*, s. 211; Şeşen, *Selâhaddin Eyyûbi ve Devlet*, s. 231; Bahattin Kök, “Nüreddin Zengî, Mahmud”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 262; Halil İnalçık, “Adaletname”, *DİA*, İstanbul 1998, I, 346; Bilal Uysal, “İslam Müesseseleri: Adalet, Divân, Hisbe Teşkilâtı, Vakıf, Cami”, *Hece*, Ankara 2013, CXCVIII/CXCIX/CC, 432.

şekilde gerçekleşmesi sağlanmış olurdu. Oturumların günleri 789/1387'de Sultân Berkük (784-801/1382-1399) zamanında yalnızca pazar günü yapıldığı gibi diğer herhangi iki günde yapıldığı da olurdu. Daha çok makam ve nüfuz sahiplerinin zulüm ve adaletsizliklerinin engellenmesi maksadıyla bizzat sultân ya da onun görevlendirdiği bir kadı aracılığıyla gerçekleştirilen oturumları ya da duruşmaları yöneten mezâlîm başkanı, diğer kadılardan daha yetkiliydi.¹⁴

Memlûk toplumunda adalet dağıtma işi camiilerde, medreselerde gerçekleştirildiği gibi Mısır'da Kal'atü'l-cebel, Şâm'da ise Dâru'l-adl olarak bilinen adliye binalarının divânlarındaki oturumlarında gerçekleştirilmekteydi. Kal'atü'l-cebel'deki ilgili divânda iş görme; vatandaşların taleplerini ve maruzatlarını dinleyip haksızlıkları önleme ve çözüme kavuşturma, kadastro ölçümlerine göre iktâ dağıtımı ve rutin işler, yabancı elçilerin kabulü ve diğer işler haftanın belli bir veya bir kaç gününde bizzat sultân tarafından heyet huzurunda gerçekleştirilirdi.¹⁵ Divân'da adalet dağıtma işi adli işlere bakan yargıçların sorumluluğunda yürütülmekle birlikte geçmişten gelen bir gelenekle sultânın bu işlerle de ilgilenmesi ilave bir işti ve elbette siyasî bir yönü de bulunmaktaydı. Hatta sultânın orduya komutanlık etmekten sonra en önemli görevinin bu mahkemelere başkanlık etmek olduğu söylenebilir.¹⁶ Sokaklarda münâdiler vasıtasıyla çağrı yapılması ve haksızlığa uğrayanların dâru'l-adl'e başvurmalarının teşvik edilmesi sultânların konuya verdiği önemi göstermesi bakımından dikkate değerdir. Hatta Sultân Baybars'ın, halkın bilinçlenmesi hususunda konunun cuma hutbelerinde dile getirilmesi ve işlenmesini istediği nakledilmektedir.¹⁷

B. Memlûkler'de Hukuk ve Adliye Teşkilâtı

1. Başkadılık

Kadılık kurumunun Abâsiler devrinde çok geliştirildiği bilinmektedir. İlk defa Halife Hârûnurreşîd (170/786-193/809) kâdılkudâtlık makamını ihdas ederek

14 Bkz. İbn Battûta Ebü Abdullâh Muhammed b. Abdullâh el-Levati et-Tancı (703-770/1304-1369), *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, çev. Muhammet Şerif Paşa, sad. Mümin Çevik, İstanbul ty, s. 50; el-Kalkaşendi, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 45; Celâlüddin es-Süyüti Abdurrahman b. Ebi Bekr (911/1505), *Hüsni'l-Muhâdara fi Tarihi Mısır ve'l-Kâhire*, I-II, tah. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, 1387/1967., II, 127; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 373; Özcan, *Merkez Teşkilâtı*, s. 183-187; Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyeti*, s. 103; Koprıman, "Memlûklerde İnsanı Değerler ve Hukuka Saygı", s. 324; Kâzım Yaşar Koprıman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VI-VII, ed. Kenan Seyithanoğlu, İstanbul 1992, VII, 27.

15 İbn Kesir, *el-Bidâye*, XVIII, 47, 90; İbn Tağrıberdi, *en-Nücüm*, XIV, 173; Halil b. Şâhîn ez-Zâhiri (873/1469), *Kitâbü Zübdeti Keşfi'l-Memâlik ve Beyâni't-Turuk ve'l-Mesâlik*, tah. Paul Ravaisse, Paris 1894, s. 86-87; Peter M. Holt, "Memlûk Sultanlığında Devlet Yapısı", çev. Samira Kortantamer, *Belleten*, TTK Basımevi, Ankara 1996, LII-202 (Nisan 1988), s. 232, 234, 236; Kök, "Nüreddin Zengi, Mahmud", XXXIII, 262. Örneğin Sultân en-Nâsır zamanında önce her hafta pazartesi iken, daha sonra beş güne kadar çıkarıldı. Sultân ez-Zâhir Berkük ise haftanın üç günü divânı toplardı. Bkz. el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, III, 292; ez-Zâhiri, *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik*, s. 86-87; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 374; Holt, "Devlet Yapısı", LII-202, s. 233, 235.

16 Holt, "Devlet Yapısı", LII-202, s. 234-235; Koprıman, "Memlûklerde İnsanı Değerler ve Hukuka Saygı", s. 323; Uysal, "İslam Müesseseleri", CXCVIII/CXCIX/CC, 432.

17 Bkz. el-Birzâli, Alemüddin Kasım b. Muhammed Yûsuf (739/1339), *el-Muktefâ alâ Kitâbi'r-Ravzateyn*, I(1-2)-II(1-2), tah. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrût 1427/2006, I-2, s. 237; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 10; Yiğit, *Memlûkler*, s. 201, 202.

lında Sultân Baybars'ın talimatıyla Hanefî, Mâlikî bazen de Hanbelî mezheplerine mensup askerî kadılar da atanmaya başlamıştır.²³

Yukarıda da ifade edildiği gibi başkadılar arasında derece farkı bulunuyordu. Şâfiî başkadısının yetkileri diğerlerinden önde geliyordu. Zira Şâfiî başkadısı bazı memurları doğrudan azledebiliyordu. Daha sonra sırasıyla Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî başkadıları geliyordu.²⁴ Aynı şekilde kazaskerler arasında da bir derece farkının olduğu muhtemeldir. Kazaskerler dört mezhebin başkadıları ile birlikte Dâru'l-adl'de oturulardı. Mahkemeler bazen camilerde bazen medreselerde de kurulurdu. Dâru'l-adl binalarının inşâ edilmesiyle birlikte daha ziyade adliye binalarında davalara bakılırdı. Ancak kadılar bazen evlerinde de hüküm verir ve yargılamada bulunurlardı. Ayrıca dil bilmeyenlere tercüman hizmeti de verilmekteydi.²⁵

3. Müftülük, Hisbe ve Şurta Teşkilâtı Benzeri Kurumlar

Daha çok dinî konularda fetva vermekle görevlendirilen ve her mezhepten atanan Dâru'l-adl müftüleri kazaskerlerden sonra üçüncü sırada bulunan hukukçulardır. Aynı şekilde kazaskerler gibi sultân sefere çıktığında Dâru'l-adl müftüleri de sultânla birlikte olurlardı.²⁶ Yine dinî/şerî konularda fetva vermek üzere dâru'l-adl binasında bulunmaları istenmekteydi.²⁷

Emevîler'den itibaren varlığını sürdüren; genel ahlâk kurallarına uygun hareket edilmesini sağlamak ve günümüz belediye/zabıta hizmetlerinin önemli bir kısmını yürüten, adliye teşkilatının üst düzey bürokratik makamlarından biri olan nâzıru'l-hisbe/muhtesiplik, Memlükler'de bazen kadılıkla birlikte aynı kişiye verilen ve âlimler arasından seçilen müfettiş benzeri bir kadro idi.²⁸ Tıpkı Dâru'l-adl müftüleri gibi muhtesibin de Dâru'l-adl'e bağlı olarak çalışması zorunlu idi.²⁹ Yine adalet teşkilatına bağlı olarak çalışan beytül-mâl vekili hazine ile ilgili alım-satım işlerine bakardı.³⁰ Ayrıca güvenlik ve asayiş işlerini yürütmekle görevli, adalet teşkilâtına bağlı ve kısmen de askerî birliklerle bağlantılı olarak çalışan şurta teş-

23 İbn Battûta, *Seyahatname*, s. 82, 83; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 464; İbn Tağriberdî, *en-Nücüm*, VII, 109; es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 96; Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 378; Bilal Aksoy, *Ebü Şâme el-Makdisî ve Hadisçiliği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002, s. 6; Samira Kortantamer, *Bahrî Memlûklar'da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*, İzmir 1990, s. 141-142; Yayla, *Bürokratik Yapı*, s. 39; Ziya Polat, *Tarihçi Olarak İbn Kesîr*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 31; Ayaz, *Memlûkler*, s. 97; Kalaycı, *Eşarîlik Maturidîlik İlişkisi*, s. 181; Koprâman, "Memlûklerde İnsani Değerler", s. 322; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 42, 43. Yiğit, "Memlûkler", XXIX, 94; Koprâman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VII, 26-27.

24 Yayla, *Bürokratik Yapı*, s. 39.

25 Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 379; Koprâman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VII, 27; Koprâman, "Memlûklerde İnsani Değerler ve Hukuka Saygı", s. 323, 326. Örneğin Dimaşk'ta başkadının hüküm verdiği yer, Âdiliye Medresesi idi. Bkz. İbn Battûta, *Seyahatname*, s. 82, 83; Koprâman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VII, 26-27.

26 Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 387; Yiğit, "Memlûkler", XXIX, 94; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 44.

27 Yiğit, *Memlûkler*, s. 202.

28 Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 381; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları*, s. 43-44; Polat, *İbn Kesîr*, s. 29; Yiğit, "Memlûkler", XXIX, 94; Koprâman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VII, 27; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 44.

29 Yiğit, *Memlûkler*, s. 203.

30 Yiğit, "Memlûkler", XXIX, 94; Kortantamer, "Bürokrasi", II, 44.

kilâtı da, önemli bir bürokratik görevdi. Bu kuruma bağlı olarak gece emniyetini sağlayan *ases* birimi aynı zamanda itfaiye görevini yapardı.³¹

Memlûkler döneminde İlhanlılar'ın hâkim olduğu İslâm coğrafyasında ise; bir taraftan halk İslâm Hukuk kurallarına bağlılığını sürdürürken diğer taraftan yöneticilerin önemli bir kısmı *Cengiz Yasası* olarak bilinen *yasa* ya da *yasak*³² çerçevesinde hareket ediyordu.³³ Aynı şekilde Mısır'da bulunan memlûkler de iktidarı devraldıklarında bu yasa ile birlikte kendi kültürlerini de koruma çabasındaydılar. Özellikle Sultân Baybars döneminde bu yasa ve törenin önemsendiği kayıtlarda geçmektedir.³⁴ İbn Kesîr, bu Yasa'yı uygulamanın doğru olmadığını İslâm hukuk kurallarına aykırı olduğunu açıkça belirterek karşı çıkarken, bu kanunları uygulamanın insanı küfre saptıracağını söylemektedir. Cüveynî ise, Yasa hükümlerinin çoğunun İslâm Hukuku'yla çelişmediğini söyleyerek bir anlamda övgü ile de bahsetmektedir.³⁵ Halkı Müslüman olan İlhanlı coğrafyasındaki yasa hükümlerinin

31 Yiğit, "Memlûkler", XXIX, 94.

32 Akıl ve zekâ bakımında emsallerinden daha iyi, yönetme kabiliyeti bakımından ise birçok hükümdardan daha iyi olan Cengiz Hân (599-624/1204-1227)'in, kendi birikim ve tecrübesiyle oluşturup herkesin uymasını şart koştuğu; eski Türklerden Moğollara kadar gelen sözlü geleneği, Yahudilik, Hıristiyanlık, Budizm ve İslâm düşüncesi ile Moğolların halet-i ruhiyesini yansıtan ve Türklerin eski törelerinin de kısmen izlerini taşıyan Yasa hükümlerine göre; yalan söyleyene, suya idrarını yapana, iki hasmın arasına girene, sahibinin izni olmaksızın esiri doyurana, homoseksüellik yapana, sihir yapana... ölüm cezası uygulanıyordu. Bu yasaya göre bütün milletler eşit olarak kabul edilmekteydi ve bütün dinlere eşit mesafede bulunmak gerekliydi. Yine her ne surette olursa olsun bir askerinin görevlendirildiği birliği terk etmemesi, terk ettiği takdirde ölümle cezalandırılması da yasa gereği idi. Burada sayılamayacak kadar daha birçok konuyu içeren, kalın harflerle yazılı iki cilt halinde olduğu bilinen ve deve üzerinde sürekli Hân'ın yanında bulundurulmuş Cengiz Yasası, Memlûk Devleti'nde yaşayan Tatarlar arasında da geçerli hukuk kurallarıydı. Bkz. el-Cüveynî, Alaaddin Ata Melik (681/1283), *Tarih-i Cihan Gûşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2013, s. 884-90; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, III, 97-98; es-Safedî, Salâhuddin Halil b. Aybek (764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, I-XXX, neş. Almanya Müsteşirler Cemiyeti, tah. Muhammed b. Muhammed, Muhammed b. İbrâhîm b. Abdîrrahmân vd., Wiesbaden 1381-1465/1962-2004, XI, 198; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 727, XVII, 161-162; es-Sübki, Tâcüddin Ebû Nasr Abülvehhâb b. Takıyyüddin (771/1370), *Tabakâtü's-Sâfiyyeti'l-Kübrâ*, I-X, 1413/1993, I, 331; İbn Tağriberdî, *en-Nücûm*, VII, 162-163; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 310-312; es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 133; Muhammed Ahmed Dehmân (1408/1988), *Mu'cemül-Elfâzi't-Târihiyye fi'l-Asri'l-Memlûki*, Dımaşk 1410/1990, s. 156; Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, I, 62-64; Kopruman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VI, 466; Haşim Karakoç, *Kâdi Beyzâvi ve Nizâmü't-Tevârih'inin Edisyon ve Tahlili*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale 1998, s. 14; Harun Savut, *Tefsir İlminin Rivayet Kaynaklı Sorunlarına Bir Çözüm Arayışı: İbn Kesîr (774/1373)'in Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm'i*, Ankara 2012, s. 43. Bkz. el-Cüveynî, *Tarih-i Cihan Gûşa*, s. 85; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, III, 96; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 727, XVII, 160-163.

33 İbn Battûta, *Seyahatname*, s. 282; Efe Durmuş, *Siyâsi, İktisadî ve Kültürel Açardan İlhanlı Memlûk Münasebetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2005, s. 84; Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, I, 223.

34 Bkz. es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 133; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 298; Afaf Lütfi es-Seyyid Marsot, *Mısır Tarihi Araçların Fethinden Bugüne*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2010, s. 25; Songül Dumlupınar, *Kalavun Dönemine Kadar Memlûk-Haçlı İlişkileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2009, s. 21; Durmuş, *İlhanlı Memlûk Münasebetleri*, s. 84; Yasemin Kaçar, *Bahri Memlûk Devleti'nin Eğitim Sistemi ve Medreseler (1250-1382)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2006, s. 8; Karakoç, *Kâdi Beyzâvi*, s. 14; Muhammed Yazıcı, *İbn Teymiyye'nin Mecmû'u Fetâvâ İsimli Eserinde Ehl-i Bid'at Fırkalarına Bakışı*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1998, s. 52; M. Fuad Köprülü, "Baybars I", *İA*, İstanbul 1979, II, 361; Kopruman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", VI, 466.

35 Bkz. el-Cüveynî, *Tarih-i Cihan Gûşa*, s. 85; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, III, 96; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 727, XVII, 160-163.

uygulandığı toplumun, Cengiz Yasası ile İslâm Hukuku arasında sıkışarak çözülmesi zor durumlarla karşı karşıya kaldığı da zikredilmektedir.³⁶ Bununla birlikte yaşanan siyasî ve sosyal gelişmelere bakıldığında toplumun *yasa* kurallarının önüne geçtiği de söylenebilir.³⁷ İlhanlı askerî elitlerin başarılı olduğu düşünülen bir uygulamasından yeri gelmişken bahsedilmelidir. Nitekim onlar, yönetimin sivil bürokrasi ayağını bölgenin ilim adamı ve yerel idarecilerine bırakmıştır. Dolayısıyla bölge halkı büyük oranda yerelde kendi dinî kurallarıyla yönetilirken askerî teşkilât ise tamamen Moğol askerleri kontrolünde ve *yasa* hükümlerine göre yönetiliyordu.³⁸

Sonuç Yerine

Memlük Devleti'nde yaşayan toplum; Araplar, Türkler,³⁹ Yahudiler,⁴⁰ Hıristiyanlar⁴¹ ve Tatarlar'dan⁴² oluştuğundan⁴³ çok hukuklu sistem kaçınılmazdı. Öyle anlaşılıyor ki Memlük Devleti'nde, Hz. Peygamber dönemi Medine Vesikası, Hulufai Râşidîn, Emevî, Abbâsî, Selçuklu, Eyyübî geleneğinde olduğu gibi ümmet eksenli bir siyasî toplum bulunmaktaydı. Hz. Peygamber devrinde kabile ya da diğer gruplar, alt kimlik, gelenek ve eski âdetlerini koruyarak toplumla belli ilişkiler doğrultusunda bir arada yaşama iradesi göstermişlerdi. Benzer bir şekilde Memlükler de karşılıklı haklar ve yükümlülükler çerçevesinde kozmopolit bir toplumda, sosyolojik gerçeklikleri barındıran bir siyasî toplum oluşturmuşlardı.⁴⁴ Memlükler döneminde her inanç grubu hatta her mezhep grubu, kendi hukukuna göre yaşamını sürdürebiliyordu.⁴⁵ İnanç ve mezhep farklılıkları yanında etnik

36 İlhanlıların önde gelen emirlerinden Ebu Saîd Bahadır Hân, halasının oğlu olan bir diğer İlhanlı emirinin eşi, aynı zamanda Emir Çoban'ın kızı Bağdât Hâtun ile evlenmek istemiş ve Emir Çoban'ın karşı çıkmasına rağmen sonunda bu evlilik emrivaki ile gerçekleşmişti. Cengiz Yasası, aslında liderlerine böyle bir hak vermiyordu ancak hanedanlığın siyasî üstünlüğünü, güç ve otoritesini korumak için özellikle de tebaasına karşı sınırsız bir yetki kullanma hakkı vermekteydi. Bu temel prensip, hânlar tarafından yapılan fakat yasal dayanağı olmayan sıra dışı işleri meşrulaştırıyordu. Bkz. İbn Battûta, *Seyahatname*, s. 167-168, 474; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 193; Durmuş, *İlhanlı Memlük Münasebetleri*, s. 67; Nilgün Dalkesen, "İlhanlı Hanedanlığı'nda Siyaset ve Kadın", *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Ankara 2011, s. 553-565.

37 Dalkesen, "Siyaset ve Kadın", s. 566.

38 Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 174-175; Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, I, 223.

39 Çerkez'ler ve Türkmen'ler.

40 el-Makrizî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali Abdulkâdir el-Ubeydî (845/1442), *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, I-II, Beyrût 1270/1853, II, 476; R. Stephen Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi-Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, çev. M. Bedir-F. Aydın, İstanbul 2004, s. 311.

41 el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 480, 500; Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 311. Bunlar; yerleşik Hıristiyanlar (Kiptiler ve Maruniler gibi gruplar da dâhil), Haçlı Kontlukları'nda yaşayan ve bölgeye sonradan yerleşen işgalci Franklar ile Ermeniler'dir.

42 Daha çok Altın Orda Devleti'ne bağlı ailelerden satın alınan paralı askerler. Berke Hân'ın Müslüman olmasıyla birlikte Mısır'daki bu askerlerin de İslâmı kabul ettikleri söylenir. Bkz. İbrâhim Ahmed el-Adevî, *İbn Battûta fi'l-Âlemi'l-İslâmiyyi*, Mısır 1954, s. 73; Nadir Devlet, "Altın Ordu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, ed. Kenan Seyithanoğlu, İstanbul 1992, IX, 141.

43 İsmâil Sâlim Abdü'l-'Âl, *İbn Kesir ve Menhecühü fi İlmi't-Tefsîr*, Kâhire 1984, s. 18; Savut, *İbn Kesir*, s. 35.

44 Bkz. Adem Çaylak, "İslam'da Siyasî Akıl ve Düşüncenin Oluşumu", *Muhafazakârdüşünce*, 2015, XLIII, 39.

45 Sultân Baybars zamanında Tatarlar'dan oluşan grupların kendi aralarındaki ihtilafları çözmek için ayrı bir hâkim (hâcib)'e başvurdukları bilinmektedir. Bkz. es-Suyuti, *Hüsnü'l-Muhadara*, II, 131; M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlük Sultanlığı*, İstanbul 196, s. 31. Yine Memlük Sultânı ile Sûr'daki Latin Prenses arasında gerçekleştirilen antlaşma ile iki tarafın halkının arasında meydana gelen öldürme vakalarında Müslüman olanın sultânın mahkemesinde, Hıristiyan olanın ise prensesin mahkemesinde

farklılık, örf, âdet ve kültürel farklılıklar da mevcut hukuk sisteminin koruması altındaydı. Nitekim memlûklerin namaz ve oruç gibi dinin ibadetle ilgili konularında müftü ve kadılara; diğer konularda ise hâciplere başvurmasına imkân verildiği bilinmektedir. Mevcut hukuk sistemi içerisinde hâciplere örfî hukuku icra etme yani kazâ yetkisi bile verilmişti.⁴⁶ Çok hukuklu, çok mezhepli ve çok kültürlü Memlûk toplum yapısının pozitif etkileşim ve zenginlik getirdiği düşünülse de pratikte sonuçlarına bakıldığında yüzyıllar sürecekt tartışmaların nedeni olarak da gösterilebilir.⁴⁷

Memlûkler devrinde her inanç gurubuna tanınan hukukî haklar yanında bazen güvenlik gerekçesiyle farklı uygulamalara da gidildiği oluyordu. Nitekim 700/1300 yılında Sultân en-Nâsır Muhammed b. Kalâvûn iktidarında Hıristiyan ve Yahudiler hakkında bir takım tedbirlerin alındığı görülmektedir. Bu yeni uygulamayla Hıristiyan erkeklerin mavi sarık, Yahudî erkeklerin sarı sarık, Samiriler'in ise kırmızı sarık giyinmeleri zorunlu kılınarak Müslümanlardan ayırt edilmeleri amaçlanmıştır. Güvenlik nedeniyle gayrimüslimlerin ata binmeleri ve silah kullanmaları yasaklanırken; özellikle Haçlılar tarafından Müslümanlar'a yapılan haksızlıklara ve hukuksuzluklara karşı müteakabiliyet esasına dayalı olarak da geliştirilen bir uygulama olarak gayrimüslimlerin Müslümanların seslerinden daha yüksek sesle konuşmalarına yasak getirilmiştir. Ayrıca sultân ve emirlerin divânlarında gayrimüslim unsurların çalışmaları da yasaklanmıştır. Sultân el-Melik Selâhaddîn en-Nâsır (762-764/1361-1363) ve Sultân Barsbay (825-841/1422-1438) dönemlerinde de benzer bir yasak getirilerek gayrimüslimlerin devlet dairelerinde çalışması engellenmiştir.⁴⁸ Bu durum Memlûkler'in insan kaynağını değerlendirme konusunda esasen ayırım yapmadığını ancak birlik ve bütünlüğe, istikrara

yargılanacağı hükme varılmıştı. Bkz. Durmuş, *İlhanlı Memlûk Münasebetleri*, s. 68.

46 el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, III, 307; ez-Zâhiri, *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik*, s. 111, 114; Yiğit, *Memlûkler*, s. 190; Dehmân, *Mu'cemü'l-Elfâzi't-Târihiyye*, s. 59; Bahattin Keleş, *Bahri Memlûkler'de İktisadi ve Ticari Hayat (1250-1382)*, Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1998, s. 143; Enver Arpa, *İbn Teymiyye'nin Kur'an Anlayışı ve Anlama Metodu*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001, s.37.

47 Savut, *İbn Kesir*, s. 35.

48 İbn Kesir, *el-Bidâye*, XVII, 740, XVIII, 561-562; İbnü's-Şihne Muhibbüddîn Eb'î'l-Velid Muhammed b. Muhammed (815/1412), *Ravdu'l-Menâzir fi İlmi'l-Evâil ve'l-Evâhir*, tah. Seyyid Muhammed Muhennâ, Beyrût 1417/1997, s. 273; el-Makrizî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali Abdulkâdir el-Ubeydî, *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, I-VIII, tah. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Beyrût 1418/1997, II, 337, 338, VII, 57, 64; İbn İyâs, Ebü'l-Berekât Muhammed b. Ahmed el-Misri el-Hanefî (930/1524), *Bedâi'u'z-Zühûr fi Vekâi'd-Dühûr*, I(1-2)-V, tah. Muhammed Mustafa, Kâhire 1975, I-1, s. 408; el-Yafî, Ebü Muhammed Abdullâh b. Es'ad b. Ali b. Süleymân el-Yemenî el-Mekki (768/1367), *Mir'âtü'l-Cinân ve İbretü'l-Yekzân fi Ma'rifeti mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zemân*, I-IV, haş. Halil el-Mansûr, Beyrût 1997, IV, 175; ez-Zehabi, el-İmâm Şemsüddîn Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân (748/1348), *Düvelü'l-İslâm*, I-II, tah. Hasan İsmail Merve, Mahmûd Arnaût, Beyrût 1999, II, 231; Keleş, *İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 133; Ayaz, *Memlûkler*, s. 59, 123; Bahattin Keleş, "Memlûkler Döneminde Sosyal Yapı", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, V, 396. Sultân en-Nâsır Muhammed, Hıristiyan ve Yahudî toplumuna karşı daha müsamahalı davranarak onların problem çıkarmadıkları sürece mabetlerine serbestçe gidebileceklerine hatta mabetlerini tamir edebileceklerine dair söz verdiyse de 721/1321'de yakılan camiler ve yağmalama olaylarında Hıristiyanlar'dan bir grubun dahil olduğu kesinlik kazanınca, gevşetildiği anlaşılan kıyafet uygulaması tekrar zorunlu hale getirilerek bu tür olayların önü alınmış oldu. Hatta sonradan yapıldığı anlaşılan Karrâin Kilisesi de yıktırıldı. Yine 693, 751, 755 765 ve 767'de de bir takım tedbirler haklı gerekçelerle alınmıştı. Bkz. İbn Kesir, *el-Bidâye*, XVII, 675, XVIII, 208-209, 561-562, 684-685, 711; Yiğit, *Memlûkler*, s. 384-385; Keleş, "Memlûkler Döneminde Sosyal Yapı", V, 396.

zarar veren grup odaklı kalkışma ve davranışların da affedilmediği, özellikle de gayrimüslim halka yönelik bir takım zecrî tedbirlerle önlem almak gibi bazı katı uygulamaların olduğu da belirtilmelidir.

Kaynakça

- Abdü'l-âl, İsmâil Sâlim, *İbn Kesîr ve Menhecühü fi İlmî't-Tefsîr*, Kâhire 1984.
- el-Adevî, İbrâhîm Ahmed, *İbn Battûta fi'l-Âlemi'l-İslâmiyyi*, Dâru'l-Mearif, Mısır 1954.
- Aksoy, Bilal, *Ebü Şâme el-Makdisî ve Hadîşçiliği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.
- Akyüz, Vecdi, "Müslüman Türk Devletlerinde Dîvân-ı Mezalim Kurumu", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 210-233.
- Arpa, Enver, *İbn Teymiyye'nin Kur'an Anlayışı ve Anlama Metodu*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001.
- Âşûr, Saîd Abdülfettâh, *el-Asru'l-Memâliki fi Mısır ve's-Şâm, Dâru'n-Nahda*, Kâhire 1976.
- Ayalon, David, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*, çev. Abdullah Mesut Ağır, TTK Yay., Ankara 2015.
- Ayaz, Fatih Yahyâ, *Memlûkler (1250-1517)*, İsam Yay., İstanbul 2015.
- el-Birzâlî, Alemüddîn Kâsım b. Muhammed Yûsuf (739/1339), *el-Muktefâ alâ Kitâbi'r-Ravzateyn*, I-II, tah. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût 1427/2006.
- Bozkurt, Nahide, "Hârûnurreşîd", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 258-261.
- Cahen, Claude, *İslamiyet I Doğuştan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, çev. Esat Nermi Erendor, Bilgi Yayınevi, Ankara 2000.
- Çaylak, Adem, "İslam'da Siyasi Akıl ve Düşüncenin Oluşumu", *Muhafazakârdüşünce*, 2015, XLIII, 15-71.
- Cin, Halil-Akgündüz, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, I-II, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1989.
- el-Cüveynî, Alaaddin Ata Melik (681/1283), *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- Dalkesen, Nilgün, "İlhanlı Hanedanlığı'nda Siyaset ve Kadın", *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Lotus Yay., Ankara 2011, s. 532-568.
- Dehmân, Muhammed Ahmed (1408/1988), *Mu'cemü'l-Elfâzi't-Târihiyye fi'l-Asri'l-Memlûki*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1410/1990.
- Devlet, Nadir, "Altın Ordu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. Kenan Seyithanoğlu, Çağ Yay., İstanbul 1992, IX, 103-179.
- Dumlupınar, Songül, *Kalavun Dönemine Kadar Memlûk-Haçlı İlişkileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2009.
- Durmuş, Efe, *Siyasi, İktisadi ve Kültürel Açından İlhanlı Memlûk Münasebetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2005.
- Eryılmaz, Bilâl, *Bürokrasi ve Siyaset Bürokratik Devletten Etkin Yönetime*, Alfa Yay., İstanbul 2008.
- Hizmetli, *İslâm Tarihi-İlk Dönem-*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2011.
- Humphreys, R. Stephen, *İslam Tarih Metodolojisi-Bir Sosyal Tarih Uygulaması-*, çev. M. Bedir-F. Aydın, Litera Yay., İstanbul 2004.
- Holt, Peter M., "Memlûk Sultanlığında Devlet Yapısı", çev. Samira Kortantamer, Belleten, TTK Basımevi, Ankara 1996, LII-202 (Nisan 1988), s. 227-246.
- İbn Battûta, Ebü Abdullâh Muhammed b. Abdillâh el-Levâtî et-Tancı (770/1369), *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, çev. Muhammed Şerif Paşa, sad. Mümin Çevik, Yeni Şafak Yay., İstanbul ty.
- İbn İyâs, Ebü'l-Berekât Muhammed b. Ahmed el-Mısrî el-Hanefî (930/1524), *Bedâiu'z-Zühûr fi Vekâii'd-Dühûr*, I(1-2)-V, tah. Muhammed Mustafa, Kâhire 1972-1984.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer (774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XXI, tah. Abdullâh b. Abdü'l-Muh-sin et-Türki, Dâru Hicr, Cize 1997-1999.
- İbn Tağriberdî, Cemâlüddîn Ebu'l-Mehâsin Yûsuf (874/1470), *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, I-XVI, tah. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1413/1992.
- İbnü's-şihne, Muhibbüddîn Ebi'l-Velid Muhammed b. Muhammed (815/1412), *Ravdu'l-Menâzir fi İlmî'l-Evâil ve'l-Evâhir*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, tah. Seyyid Muhammed Mühennâ, Beyrût 1417/1997.
- İbnü'l-esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Abdilkerim eş-Şeybânî el-Cezerî (630/1233), *el-Kâmil fi't-Târih, İslâm Tarihi*, I-XII, çev. A. Ağırakça-A. Özaydın, Bahar Yay., İstanbul 1985-1987.
- İnalçık, Halil, "Adaletname", *DİA*, İstanbul 1998, I, 346-347.
- Kaçar, Yasemin, *Bahri Memlûk Devleti'nin Eğitim Sistemi ve Medreseler (1250-1382)*, Basılmamış Yüksek Lisans

- Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2006.
- Kalaycı, Mehmet *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2013.
- el-Kalkaşendi, Ebû'l-Abbâs Ahmed (821/1418), *Kitâbu Subhî'l-A'sâ*, I-XIV, el-Matbaatu'l-Emîriyye, Kâhire 1331-1340/1913-1922.
- Karakoç, Haşim, *Kâdi Beyzâvi ve Nizâmu't-Tevârih'inin Edisyon ve Tahlili*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale 1998.
- Kayaoğlu, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1985.
- Kazıcı, Ziya *İslam Medeniyetleri ve Müesseseleri Tarihi*, İfav Yay., İstanbul 2011.
- Keleş, Bahattin Keleş, *Bahri Memlûkler'de İktisadi ve Ticari Hayat (1250-1382)*, Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1998.
- _____, "Memlûkler Döneminde Sosyal Yapı", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 394-398.
- Koprıman, Kâzım Yaşar, "Memlûklerde İnsani Değerler ve Hukuka Saygı", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Berikan Yay., Ankara 2005, s. 311-330.
- _____, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. Kenan Seyithanoğlu, Çağ Yay., İstanbul 1992, VI, 433-543, VII, 17-48.
- _____, "Mısır Memlûkleri", *Makaleler*, haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin, Berikan Yay., Ankara 2005, s. 545-717.
- Kortantamer, Samira, *Bahri Memlûklar'da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*, İzmir 1990.
- _____, "Memlûklar'da Devlet Yönetimi ve Bürokrasi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir 1984, II, 27-45.
- Kök, Bahattin, "Nüreddin Zengî, Mahmud", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 259-262.
- Köprülü, M. Fuad "Baybars I", *İA*, İstanbul 1979, II, 357-363.
- el-Makrizî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali Abdulkâdir el-Ubeydi (845/1442), *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, I-VI, tah. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1418/1997.
- Marsot, Afâf Lütfî es-Seyyid, *Mısır Tarihi Araçların Fethinden Bugüne*, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2010.
- en-Nüveyri, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Abülvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kuraşî (733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, I-XXXIII, tah. Müfid Kümeyya, Abdülmeccid Terhîni vd., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1424/2004.
- el-Ömerî, Ahmed b. Yahyâ b. Fadlullâh (749/1349), *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*, I-XXVII, tah. Kâmil Selmân el-Cubûri-Mehdî en-Necm, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2010.
- Özcan, Arzu, *Memlûkler Devletinde Merkez Teşkilâtı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2006.
- Polat, Ziya, *Tarihçi Olarak İbn Kesir*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.
- es-Safedî, Salâhüddin Halîl b. Aybek (764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefyât*, I-XXX, neş. Almanya Müsteşrikler Cemiyeti, tah. Muhammed b. Muhammed, Muhammed b. İbrâhîm b. Abdîrrâhmân vd., Wiesbaden 1381-1465/1962-2004.
- Sarıçam, İbrahim-Erşahin, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, TDV Yay., Ankara 2014.
- Savut, Harun, *Tefsir İlminin Rivayet Kaynaklı Sorunlarına Bir Çözüm Arayışı: İbn Kesir (774/1373)'in Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim'i*, Yayınevi, Ankara 2012.
- es-Sübki, Tâciüddin Ebû Nasr Abülvehhâb b. Takıyyüddin (771/1370), *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, I-X, Hicr, 1413/1993.
- es-Süyütî, Celâleddin Abdurrahmân b. Ebi Bekr (911/1505), *Hüsnü'l-Muhâdara fi Târihi Mısır ve'l-Kâhire*, I-II, tah. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, 1387/1967.
- Şeşen, Ramazan, *Selâhaddin Eyyûbi ve Devlet*, Çağ Yay., İstanbul 1987.
- Tekindağ, M. C. Şehabeddin, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1961.
- Uysal, Bilal, "İslam Müesseseleri: Adalet, Divân, Hisbe Teşkilatı, Vakıf, Cami", *Hece*, Ankara 2013, CXCVIII/CXCIX/CC, 431-441.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Yay., Ankara 1988.
- Ülkü, Hayati, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Tarihi*, I-IV, ty.
- el-Yafîi, Ebû Muhammed Abdullâh b. Es'ad b. Ali b. Süleymân el-Yemenî el-Mekki (768/1367), *Mir'atü'l-Cinân ve İbretü'l-Yekzân fi Ma'rifeti mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zemân*, I-IV, haş. Halîl el-Mansûr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1997.
- Yayla, Yasemin, *Kanuni Sultan Süleyman Devri Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Yapı (1520-1566)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2001.
- Yazıcı, Muhammed, *İbn Teymiyye'nin Mecmû'u Fetâvâ İsimli Eserinde Ehl-i Bid'at Fırkalarına Bakışı*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1998.

- Yiğit, İsmail, *Siyâsi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Târîhi Memlûkler (648-923/1250-1517)*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1991.
- , “Memlûkler”, *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 90-97.
- ez-Zâhiri, Ğarsüddin Halil b. Şâhîn (873/1469), *Kitâbü Zübde-i Keşfi'l-Memâlik ve Beyâni't-Turuk ve'l-Mesâlik*, tah. Paul Ravaisse, Matbaatü'l-Cumhûriyye, Paris 1894.
- ez-Zehabî, Şemsüddin Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân (748/1348), *Düvelü'l-İslâm*, I-II, tah. Hasan İsmail Merve-Mahmûd Arnaût, Dâru Sâdır, Beyrût 1999.

